

УДК 373.2:811 (575.2)(04)
DOI 10.53473/16946324_2023_3

Таштанова Нуркыз Дүйшөнбековна
Кыргыз Республикасынын эл аралык университети
ага мугалими
Таштанова Нуркыз Дүйшөнбековна
Старший преподаватель
Международного Университета Кыргызской Республики
Tashtanova Nurkyz Duishonbekovna
Senior Lecturer
International University of the Kyrgyz Republic
E-mail:ntashtanova@mail.ru
Phone number:0703284580

**БАЛА ТИЛИНИН ФОНЕТИКАЛЫК, МОРФОЛОГИЯЛЫК ЖАНА ЛЕКСИКАЛЫК
ДЕНГЭЭЛДЕРДЕ БЕРИЛИШИ**

**ПЕРЕДАЧА ДЕТСКОЙ РЕЧИ НА ФОНЕТИЧЕСКОМ, МОРФОЛОГИЧЕСКОМ И
ЛЕКСИЧЕСКОМ УРОВНЯХ**

**THE TRANSMISSION OF BABY TALK AT THE PHONETIC,
MORPHOLOGICAL AND LEXICAL LEVELS**

Аннотациясы: Бул макалада өзгөчө жана атайын көңүл бурууну жана изилдөөнү талап кылган балдар тилинин фонетикалык, морфологиялык жана лексикалык аспекти каралат. Балдардын сүйлөөсүндө тилдин ушул деңгээлдеринин ар биринин татаалдыгын түшүнүү ата-энелер жана тарбиячылар үчүн балдардын тилинин өнүгүшүн колдоо үчүн маанилүү.

Негизги сөздөр: балдардын тили, балдардын сөздөрү, фонетикалык деңгээл, фонемалар, морфологиялык деңгээл, сөз түзүү, лексикалык деңгээл.

Аннотация: Данная статья рассматривает фонетические, морфологические и лексические аспекты детского языка, которые являются уникальными и требуют специального внимания и изучения. Понимание тонкостей каждого из этих уровней языка в детской речи является важным для родителей и педагогов, чтобы поддерживать развитие языка у детей.

Ключевые слова: детский речь, детский язык, звук, фонетический уровень, фонема, морфологический уровень, образование слов, лексический уровень.

Abstract: This article examines phonetic, morphological and lexical aspects of children's language, which are unique and require special attention and study. Understanding the subtleties of each of these levels of language in children's speech is important for parents and teachers to support the development of language in children.

Keywords: children's language, sound, phonetic level, phonemes, morphological level, word formation, lexical.

Тилдин фонетикалык деңгээли тилдин үн түзүлүшү жана анын айтылышынын өзгөчөлүктөрү менен байланыштуу. Балдар фонетикалык деңгээлди жаш кезинде башка тилдик деңгээлдерге караганда жайыраак өнүктүрүшөт. Себеби, бала ар дайым тилдеги үндөрдү так чыгара албайт. Мисалы, кичинекей балдар фонетикалык жөнөкөйлөтүү деп аталган үндөрдү жөнөкөй үндөргө алмаштыра алышат. "P" тыбышынын ордуна, алар "л"

же "йы" деп айтышы мүмкүн. Бул бала татаал үндөрдү чыгаруу үчүн тилин жана эриндерин туура колдонууну үйрөнө элек болгондуктан болот.

Орус лингвисти А. Н. Гвоздев инициалдык абалда эки же андан көп үнсүздөрдүн артикуляциясы балдарга сөздүн ортосуна караганда кыйыныраак берилерин белгилейт, муну сөздүн башында үнсүздөр бир муунга кирет, ал эми ортоңку абалда алар эки муундун ортосунда бөлүштүрүлүп, айтылышын жеңилдетет [1]. Албетте, фонологиялык контаминациянын себеби сүйлөө онтогенезинин баштапкы этабында баланын фонологиялык угуу жөндөмүнүн өнүкпөгөндүгүндө жана артикуляциялык жөндөмдүүлүгүнүн чектелгендигинде жатат. Бул абдан так баса муундар окшоштурулган деп табигый нерсе, анткени. жогоруда келтирилген мисалдарда баштапкы тилдин тыбыштарын фонологиялык жактан балдардын сүйлөөсүнө мүнөздүү тыбыштарга алмаштыруу басымдуулук кылган тактика болуп саналат: 'р - л', 'ж - з', 'ш - с' ж. б.:

Субституциянын түрлөрү кызыгууну туудурат. Тыгыз тыбыштардын катарында жанаша турган үнсүздөрдүн/ үндүүлөрдүн гармонизациясы (ассимиляциясы): София 4 жашта:

- Я уже не плачу. (=плачу)
- Лямка постоянно падает. (=падает)

Силлабикалык элизия - сөздөгү муундардын санынын кыскарышы: носки - ки; голова - гавб; магазин - зин/масин.

Айрым үнсүздөрдү өткөрүп жиберүү: ворона - аона (В жана р тыбыштарын өткөрүп жиберүү); мох - мо. Сөздүн аягына үндүүлөрдүн кошулушу: стул - тюля; платок - тэка.

Ассимиляция-сөздүн ичинде бир тыбышты экинчи тыбышка окшоштуруу: конфета - фафета; работа - бабота (үнсүздөр жаатында толук ассимиляция); бабуля - бубуля, капюшон - капасён (үндүүлөр жаатында).

Үнсүздөрдүн (кластерлердин) агындыларын жөнөкөйлөтүү: стол - тей; спать - пать; мишка - мика; привет - пивет.

Үндүүлөрдүн адаттагы алмашуусу: сыр - сий; гусь - гось; деда - дида.

Үнсүздөрдү алмаштыруу мүнөздүү: рука - лука, йука; чай - тйя, сйя; шуба - сюба/суба; жук - зюк/зук; цирк - тийк; лук - йук.

Үнсүздөрдү жана үндүүлөрдү атиптик алмаштыруу (субститутция): не хочу - ни фасу; горка - гонка, гулять - гиять.

Метатеза - сөздөгү тыбыштардын же муундардын орун алмашуусу: заяка - казйя; петух - типух, пакетик - капетик.

Ошентип, фонетика жаатында сөз жасоо онтогенез процессинде жана сүйлөө аппаратынын калыптанышында балдарда пайда болгон механизмдер менен шартталган.

Батыш изилдөөчүлөрдүн айтымында, балдардын сүйлөө өзгөчөлүгү, биринчи кезекте, эне тилинин саптык өзгөчөлүктөрүн толук билбегендиги менен аныкталат, ал эми экинчи жагынан - баланын тилдин катаал моделдүүлүгүнө болгон сокур ишенчээк ишеними. Демек, үйрөнгөн моделдер боюнча чыгармачылык ("сөз жасоо инновациялары") [6]. Автор ошондой эле мындай өзгөртүүлөрдүн себептери балдарга гана мүнөздүү болгон кызыгуу эмес, баарынан мурда тилдик фактыларды өздөштүрүүнү жана эстеп калууну жеңилдеткен системалаштырууга умтулуу экенин да туура белгилейт. Мындай сөздөр, чындыгында, баланын белгинин симметриясын сезүү зарылдыгын көрсөтүп турат, мында форма мазмун менен байланышта болушу керек. Ушуга байланыштуу, новатордук сөз түзүү мектеп этабына чейин балдардын сүйлөө иш-Активдүү жараян болуп саналат жана андан кийин гана бара-бара жок болуп кетет [3]. Тилчилердин жана психологдордун дагы бир маанилүү байкоосун белгилей кетүү керек - ар кандай балдар бирдей эрежелерди бузушат жана алар өзүлөрүнүн каталарын бир топ ырааттуу көрсөтүшөт. "Эрежелерди бузуу үчүн эреже болушу керек дегенди билдирет"-деп С. Н. Цейтлин эскертүү жазган [6]

Тил системасында ар кандай деңгээлдерди өздөштүрүү менен бала моделдердин окшоштугуна, өзгөчө чоңдордун тилинде иштеген эң жемиштүү моделдерге таянат. Ошентип, балдардын сөз жасоо инновацияларын изилдеп жатып, психолог Т. Н. Ушаков

[4] балдардын табигый баарлашууда жаңы сөздөрдү түзө турган үч негизги принципти аныктайт:

а) сөздүн бир бөлүгү бүтүн бирдик катары колдонулат ("сөз сыныктары");

б) бир сөздүн уңгусуна башка сөздүн аягы кошулат ("чоочун" аягы);

в) Бир сөз экиден ("синтетикалык сөздөр") түзүлөт:

Этиштин формаларын түзүүдөгү каталар:

Полина 4 жашта: Я ее поискаю (поищу).

Амир 2 жаш 6 ай: Апа мен кетебейм (кетпейм)

Сөз байлыгы жана туунду боюнча балдардын сүйлөгөн сөзүндө төмөнкү кубулуштар бар.

Лексикалык так эместиктер:

Данила 3 жашта: Я люблю свечки из костра (точнее - искры, угли)

Контаминация:

Данила 3 жашта: Мы будем жарить костер?

Бул мисалда спикер "бир нерсе кууруу (тамак жөнүндө)" жана "от жагуу" деп чаташтырды.

Ростислав 4 жашта: У меня есть труба, я на ней мелодию пою.

Бул учурда "сурнай чертүү" жана "обонду ырдоо" деген сөздөрдүн аралашуусу болгон.

"Няня тили" - кеп жамааты негизинен жаш балдар менен баарлашууга ылайыктуу деп эсептеген тилдик подсистема [6, 202-б.]. Няня(бала багуучу аял киши) тилинин сөздөрү төмөнкүлөргө бөлүнөт: а) сөз сымал (фонетикалык жөнөкөйлүгү, сөз муундары менен, негизинен ачык, редупликациясы менен айырмаланат): баба, деда, бай-бай, бо-бо; б) ономатопаялык (тыбышы менен маанисинин ортосунда мотивдүүлүгү бар): мяу, ням-ням, тик-так, ввв; цокающий тыбыш - ат жөнүндө.

"Тоңгон фразалар" - бала бир бүтүн катары кабыл алып, кайра чыгарган бирден ашык сөздөн турган сөз айкаштары: То там? - кто там; Отя! - вот так!; маня - мама Аня, баби - баба Ира.

Лексика-семантикалык супер генерализация-сөз колдонуу чөйрөсүнүн таралышы ава (собака) - все четвероногие; дяка (ягода) - яблоко, персик, слива; дай - возьми; бир нерсе кылууну талап кылуу: дай бай-бай мама (дай спать мама, хочу спать с мамой).

Балдар омонимиясы - баланын артикулятордук мүмкүнчүлүктөрүнүн жеткилеңсиздигинен улам эки же андан көп түрдүү сөздөрдүн тыбышы менен дал келиши: : ми - мишка, мышка, мыло; така - травка, трактор; тя - чай, ставь; мака - маленький, масло, мясо.

Аң – сезимдүү ат өзгөртүү , атайлап атын өзгөртүү, же:

1) баланын предметтердин окшоштугуна карата комментарийлери, 2) орун басар буюмдарды колдонуу менен ойноонун натыйжасы: Гүл - ачык банандын кабыгы жөнүндө; калпак-башына кийилген чыны жөнүндө.

Ассоциативдик алмаштыруу:

паронимдерди аралаштыруу: Там цыплята вылепились (вместо вылупились);

антонимдерди аралаштыруу: Мен кечээ момпосуй сатып алам; мен эртең Вадикте болдум.

Кичирейтүү номинациясы дайыма чоңдордун балдарга кайрылуусунун типтүү формасы болуп келген. Мындай модель 'кулак менен' бала төрөлгөндөн баштап, аны жеткиликтүү үлгү кылат. Берилген дискурсивдик сегментте, диминутивдик суффиксациядан тышкары, башка тилдик деңгээлдер менен байланышкан башка бурмалоолор бар, алар төмөндө каралат.

1. Негиздөө аркылуу алынган инновациялык бирдиктер:

Милана 4 жашта: И он стал бомжatom? (=бомжом)

2. Семантикалык кеңейүү, б. а. денотаттардын кеңейтилген чөйрөсү менен байланыштуу чөйрөлөрдө лексеманы колдонуу [5]:

Марина 5 жашта: Мама на какою-то бабушку уронилаь (= упала).

3. Толук лексикалык инновация:

Полин 4 жашта: - Я - готовница! Я люблю готовить

Бул учурда "бышыруу" этишинен окказионалдык зат атооч пайда болот.

Аня 4 жашта: Вместе будем звучить! (=звучить, музыкалык аспаптарда ойноо)

Ошентип, баланын алдында лексика-сөз жасоо деңгээлинде чыгармачылык үчүн орун ачылат. Балдар тилдин лексикалык системасы менен Активдүү эксперимент жүргүзүп, жаңы, окказионалдык лексемаларды түзүүдө сөз жасоо каражаттарын колдонушат.

В.А. Ковшиковдун айтымында, балдар эне тилин грамматикадан үйрөнө башташат. Анын илимий изилдөөсүндө балдардын каармандарынын грамматикалык жана синтаксистик бурмалоолору төмөнкү типтер менен берилген [2,34-бет].

Сан атоочтордун формаларын түзүү эрежелерин бузуу:

Полин 4 жашта (апасы менен сүйлөшүүдө):

А там два шоколадки? Туурасы - две.

Бул катанын тибин абдан кеңири тараган. Данила 3 жашта:

Я хочу из двух тарелок (правильно - из двух тарелок). Сан атоочтор балдарга абдан кыйын келет.

Фундаментти бириктирүү-өзгөрүлбөс сөз уңгусун сактоо: акцентти кыймылсыз кармоо: ногами, кита, ушами, спала, попила; үнсүздөрдүн кезектешүүсүн жоюу: посяду, находу (нахожу), поскаку (поскачу), гладу (глажу), бежу, стережу, увиду; ухи;

качкын үндүүлөрдү жоюу: у львёнока, огурца, вынь палеца из рота, на ковёре, терёшь на тёрке, выгну (выгоню) из кровати;

негизги курулуштарды жок кылуу: : с имем, без имя, нет мати (матери).

Зат атоочтун аягын аралаштыруу: бул көз айнек; это глаза; руги; вилком, ложком; лампов, утятков, оленев, про гусёв, нет бусов; на берегу, во рте, на грибу;

саны жетишпеген түрлөрүн түзүү. сынын формасын түзүү.. адатта, жекелик формада же көптүк формада гана: два зайца на плечев, котята не бывают в тапочков, на кустов;

сандар менен сөз айкаштарындагы каталар: два пеленок, три цветочков, четыре лягушек, две санки/два санка.

жансыз зат атоочторду жандуу зат катары колдонуу: смотреть месяца, пирожка испечем; про теремка, про города, дать кубика, про овощей;

сын атоочтордун жана тактоочтордун салыштырма даражасынын окказиондук түзүлүшү: высотее, чистее, многее, хорошее, шерстянее

этиштин аягынын аралашышы: посплют, едэт, грызят;

императивдик суффикстерди аралаштыруу: : стои, пои, иškai, не смеись;

этиштин түр жуптарынын окказионалдык түзүлүшү: украшивать, украдывать, очищать, отнасывать, расстелять, надобиться, наискать.

Зат атоочтун санын тандоодогу морфологиялык ката:

Милана 4 жашта.- Я боюсь бомжа, потому что они грязные (= бомжей, выбрано ед. число вместо множественного)

Голофраздар-баланын бир сөздөн турган сөздөрү, мааниси боюнча бүтүндөй кырдаалга барабар. Биринчи сөздөрдүн баары голофразалар: Апа, ата, бер, ал, меники ж.б.у.с

Квазидialogдор-бала ар кандай ролдорду аткарган эгоцентрдик кептеги "өзү менен" dialogдору ("өзү үчүн сүйлөө") dialogдору кирет. Көбүнчө кеп практикасында метатилдик иш - аракеттер кездешет-баланын ар кандай деңгээлдеги аң-сезими менен, түздөн-түз тил кодуна багытталган ар кандай иш-аракеттери, тилди изилдөө объектиси катары [6]. Балдар этимологиясы - сөздүн мотивациясын берүү же өзгөртүү максатында анын үн модификациясы: мычок - бычок, кружинка - пружинка, заучники - заочники, истуда – оттуда.

Өзүн - өзү башкаруу баланын өз сөзүн оңдоосу, адатта, өз сөзүн тил нормасына дал келтирүүдөн келип чыгат: мен машинан кетебейм... кетем; жана жейм... жегиле.

Материалдык талдоо балдардын сүйлөө түркүмдөрүнүн жана синтаксистик каталар менен тыгыз бири-бири менен тыгыз байланышта экенин көрсөтүп турат. Бул

баланын аң-сезиминде тилдин синтаксистик тутумунун пайда болушу морфологияга таянуу менен болот деп божомолдолот.

Эмпирикалык материал балдар кээ бир сөздөрдү туура эмес колдонуп, жаңы лексика-грамматикалык категорияларды өздөштүрүшөт, мисалы, кыйыр учурларда зат атоочтор менен сын атоочтордун макулдашуусун, предметтин жана предикаттын координациясын үйрөнүшөт деген тыянак чыгарууга мүмкүндүк берет. Алар сан жана зат атоочтордун координациясын жетиштүү түрдө "эркин" колдонушат. Бала бакчадагы балдар менен иштөө нормага мүнөздүү нерсе, грамматикалык форма туура эмес колдонулган учурда, кичинекей окутуу учуру жетиштүү (туура үлгү берүү) жана бала нормативдик грамматикалык форманы айтат.

Колдонулган адабияттар:

1. Гвоздев А. Н. Вопросы изучения детской речи. Санкт-Петербург.: "Детство-Пресс", 2007. -470 б.,
2. Ковшиков В.А. Методика диагностики и коррекции нарушений употребления падеж-ных окончаний существительных: Методич. пос. - СПб., 2006. С.76.
3. Солнцева К.В. Языковые маркеры речевой характеристики детского персонажа в ан-глоязычной художественной прозе: автореф. дис. ... канд. филол. наук. - М., 2008.- 191б.,
4. Ушакова Т.Н., Уфимцева Н.В. Детская речь: психолингвистические исследования. - М.: Персэ, 2001. С.216.
5. Цейтлин С.Н. Словарь детских словообразовательных инноваций. - Изд. 2. - СПб. - Зла-тоуст, 2006. С.201.
6. Цейтлин С.Н. Язык и ребенок: лингвистика детской речи. - М.: ВЛАДОС, 2000. С.240.

Интернет-ресурстар

1. https://studbooks.net/2148140/literatura/osobennosti_rechi_u_detey_doshkolnogo_i_mladshego_shkolnogo_vozrasta
2. <https://search.rsl.ru/ru/record/01003495583>
<https://search.rsl.ru/ru/record/01000661156>